

GESIEN VAN ALTENAADVISEUR RUIMTELIJKE KWALITEIT
ERFGOED, HET OVERSTICHT

GIETHOORN

Verder met erfgoed

Naar een 21ste eeuwse omgang met erfgoed

De monumentenwereld in Nederland is volop in beweging. Ik noem drie zaken om dit te illustreren. Vorig jaar werd in verschillende werkgroepen van deskundigen uitvoerig gediscussieerd over vernieuwing van het monumentenbeleid, bekend als de discussie Modernisering Monumentenzorg (MoMo). Aanbevelingen vanuit de werkgroepen aan minister Plasterk volgden. Zo ook reacties van verschillende organisaties in het land op de concept-visie van de minister *En lust, geen last*. Inmiddels is de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg daar, zijn de pijlers voor het toekomstig beleid bekend en wordt uitgekeken naar de behandeling in de Tweede Kamer in november. Dan was er in de maand mei de naamsverandering van de Rijksdienst. Na jarenlang Rijksdienst voor de Monumentenzorg geheten te hebben en vervolgens heel kort Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (na de fusie in 2006 met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek – red.). Aangenomen mag worden dat deze metamorfose niet zonder betekenis is en meer behelst dan een nieuwe huisstijl van de rijksoverheid en een nieuwe behuizing in het centrum van Amersfoort. Als laatste noem ik het feit dat aan het eind van 2009 projectbureau Belvedere haar deuren sluit, na tien jaar het belang van de inzet van cultuurhistorie bij ruimtelijke ontwikkelingen op de kaart te hebben gezet. Wat er met die erfenis gebeurt, staat te bezien. De laatste nieuwsbrief droeg de titel *Next_Belvedere* en eindigde met het antwoord op de vraag ‘what’s next?’: ‘you’re next!’.¹

Voortdurende dynamiek

Er zijn dus duidelijk veranderingen op komst.

Maar voor ik naar Plasterks pijlers spring, eerst even een korte terugblik. Een bepaalde beweging in de monumentenwereld is op zich niets nieuws. Al sinds de opkomst van de monumentenzorg als overheidstaak in het laatste kwart van de negentiende eeuw, is er een verrassende dynamiek te zien. Het takenpakket van de monumentenzorg beperkte zich aanvankelijk tot de inventarisatie, beschrijving en restauratie van het – los van zijn omgeving beschouwde – bijzondere en belangwekkende monument van geschiedenis en kunst. In de twintigste eeuw verschoof de aandacht van het enkele object naar het behoud van ensembles, de historische stads- en dorpsgezichten, en strekte zich verder uit naar de grotere schaal van stedenbouwkundige en landschappelijke structuren. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de monumentenzorg betrokken geraakt bij het realiseren van ruimtelijke kwaliteit in onze leefomgeving.

Het monument veranderde dus in de loop van de tijd van karakter. Zo kregen de traditionele kerken, kastelen en raadhuisen opvolgers in bijvoorbeeld woonhuizen, molens en boerderijen. De landelijke inventarisatie van ‘jongere bouwkunst’ uit de periode 1850-1940 wekte interesse voor nieuwe categorieën monumenten, zoals begraafplaatsen en industrieel erfgoed. Het onderzoek naar het tijdvak van de wederopbouw staat nu in de belangstelling en heeft vooralsnog de zogenaamde top 100 van Plasterk opgeleverd, met aandacht voor weer andersoortige monumenten als infrastructurele werken. De verbreding van het monumentenbegrip wordt op verschillende wijzen geduid: van punt naar lijn naar vlak (‘upscaling’); van het bijzondere naar het algemene (‘heritage sprawl’); van het historische naar het actuele. Alles is, kortom, erfgoed.

Ook de rol die monumenten in de samenleving spelen veranderde in de afgelopen periode. Bij de selectie van eerbiedwaardige historische gedenkplaatsen, symbolen van geschiedenis en identiteit, speelden nationalistische gevoelens een rol. Esthetische verlangens bepaalden de keuze voor kunsthistorische monumenten, als materiële bronnen van architectonische kennis en schoonheid. De aanwijzing tot beschermd monument van grote hoeveelheden objecten van sociale geschiedenis weerspiegelt de democratisering van erfgoed in de 20ste eeuw. De hedendaagse inzet van de cultuurhistorie fungeert als remedie om de snel transformerende leefomgeving herkenbaar te houden. En nu zijn monumenten wederom bakens van identiteit en bronnen van trots, aldus Plasterk, die de term ‘beschaafd nationalisme’ in zijn beleidsbrief introduceert.²

Uiteenlopende visies als stabiele factor

Maar ondanks al deze verschuivingen kwam er, vreemd genoeg, nooit een echt diepgaande herbezinning op het takenpakket van de monumentenzorg op gang. De verbreding van het monumentenbegrip en de wisselende maatschappelijke betekenis van monumenten leidde niet tot een herformulering van het antwoord op de primaire vraag: ‘wat is een monument in deze tijd?’. Onduidelijk bleef hoe de traditionele objectgerichte en de nieuwere gebieds- en ontwikkelingsgerichte monumentenzorg zich precies tot elkaar verhoudde. Terwijl volstrekt helder is dat de instandhouding van wettelijk beschermde monumentale panden een andere aanpak vergt dan de integrale cultuurhistorische benadering van een gebied bij ruimtelijke ontwikkelingsprocessen, waarbij de hogere schaalniveaus als monumentale categorieën onhanteerbaar zijn. Zo kan het dat monumentenzorgers tot op

de dag van vandaag verschillend blijven omgaan met vraagstukken rond behoud en vernieuwing. Voor de een gaat het vooral om de conservering en instandhouding van de authentieke materiële bouwsubstantie. Een gebouw wordt gezien als een stenen archief, een leesbaar historisch tijdsdocument. Bij een ander telt het behoud van een bepaald historisch beeld. In dat geval houdt ook een reconstructie, namaak, de herinnering aan het bouwkundig verleden levend. Voor weer een ander is de (zichtbare) historische gelaagdheid van het gebouwde erfgoed van heden en verleden van belang. Dan is er angst voor verlies door grootschalige ontwikkelingen. Door in te zetten op hergebruik en herbesteding blijft de samenleving herkenbaar. En een vierde monumentenzorger brengt juist de vitaliteit en kracht van de cultuurhistorische waarden in stelling. Het verleden inspireert en blijft behouden door ontwikkeling. De veranderende leefomgeving ontleent hieraan een nieuwe identiteit.

Dergelijke vraagstukken hebben in de geschiedenis van de monumentenzorg een grote rol hebben gespeeld en doen dat nog steeds. Het blijven vraagstukken waarover al snel een levendige discussie, en vaak onenigheid, ontstaat. In het laatste nummer van het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt de commotie over de aanpak van het exterieur van het paleis op de Dam in Amsterdam aangeduid als 'Richtingenstrijd op de Dam'.³ Ook in de pilot Erfgoed Akademie waren de bekende issues volop onderwerp van gesprek. Aan de orde kwamen de volgende vragen: wat is authenticiteit? wat willen we behouden? keuzes maken in historische gelaagdheid; wiens erfgoed is het eigenlijk? En ook in dit gezelschap bleek de altijd passievolle, maar behoorlijk uiteenlopende accenten die gelegd worden in de omgang met erfgoed: die varieerden van pleidooien voor het behoud van het kleinste detail tot de globalere afweging van de toekomstwaarde van erfgoed bij ontwikkelingsopties. Soms schoot door mijn hoofd: 'and never the twain shall meet'.⁴ Tegelijkertijd stelden we vast dat ons vakgebied verandert. Een kwestie is dan misschien of we met de oude vragen wel voldoende toegerust zijn op de toekomst?

Welke koers vaart het rijk?

Nu is er dan Plasterks beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg. In het rijksbeleid tekende zich al langere tijd een aantal richtingen voor de toekomst af. Sinds de gewijzigde

Monumentenwet van 1988 is een begin gemaakt met de decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden op het gebied van archeologie en monumentenzorg naar de lagere overheden. In de praktijk bleef de Rijksdienst echter bij alles betrokken. Pas met de aangepaste wetgeving per 1 januari 2009 wordt de adviesrol van de Rijksdienst in de objectbescherming voor het eerst daadwerkelijk beperkt en treedt de rijksoverheid een stukje terug. Daarmee krijgen de gemeenten meer de kans hun monumententaken op te pakken. Sterker, ze moeten nu.

De verschuiving in aandacht van de objectgerichte naar de omgevings- en ontwikkelingsgerichte monumentenzorg is een andere voorloper van een gemoderniseerd rijksbeleid. Plasterk bouwt duidelijk voort op de Belvederegedachte met het adagium 'behoud door ontwikkeling'. Hij ziet niet alleen verbanden tussen een vernieuwde monumentenzorg en de ruimtelijke ordening, maar wil ook een beleid dat betrokken is bij maatschappelijke vraagstukken, zoals de herstructurering van aandachtswijken en de wateropgave. Plasterks visie op de modernisering van de monumentenzorg stoelt op drie pijlers:

1. verankering van cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening;
2. krachtiger en eenvoudiger sectorale regelgeving;
3. bevorderen van herbesteding.

Hoe dit alles concreet gestalte krijgt zal in de komende jaren moeten blijken. Zo is de

verbinding van cultuurhistorie met ruimtelijke ontwikkelingsprocessen na bijna 10 jaar Belvedere nog lang geen gesneden koek, zo erkent ook Plasterk. Waarborgen voor het ondergronds erfgoed zijn geregeld in de Wet op de Archeologische Monumentenzorg van 2007. Voor het bovengronds erfgoed was het vooralsnog experimenteren en zoeken naar de meest effectieve aanpak. Straks wordt het bestemmingsplan een belangrijk instrument om cultuurhistorische waarden vroeg in het planproces mee te wegen in de ruimtelijke ordening en wordt de beleidsmatige ambitie beschreven in structuurvisies. Plasterk laat in zijn beleidsbrief nog meer instrumenten de revue passeren, die de cultuurhistorie moeten borgen, bijvoorbeeld de Milieu Effectrapportage, de Beheersverordening en de Natuurbeschermingswet. Maar hij geeft toe dat de nodige ervaring met deze instrumenten ontbreekt of dat ze nog niet eerder zijn toegepast. Het wordt dus spannend.

Wat als een paal boven water staat, is dat in de dagelijkse erfgoedpraktijk de gemeenten aan zet zijn. Zij moeten vormgeven aan breed erfgoedbeleid. Dat is geen eenvoudige klus. Het Oversticht, waar ik werk, is een onafhankelijke kennis- en adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit en erfgoed. Als adviseur erfgoed volg ik de ontwikkelingen in het vakgebied op de voet. En natuurlijk wil ik graag weten wat ik de gemeenten het beste kan adviseren, wat nou echt het gewenste resultaat oplevert en het meeste effect sorteert. Om invulling te geven aan de missie van mijn organisatie èn het

gezamenlijke publieke belang: 'de bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon' in de provincies Overijssel en Flevoland.

Een nieuwe jas

De modernisering van de monumentenzorg, zoals verwoord in Plasterks pijlers, vraagt iets van de verschillende spelers in het veld. Weliswaar kunnen erfgoedprofessionals de toekomst met vertrouwen tegemoet zien, want het vakgebied heeft in een bepaald opzicht de wind in de zeilen. De betrokkenheid van mensen bij hun leefomgeving is bijzonder groot, zo blijkt uit protesten en procedures van burgers tegen ongewenste ontwikkelingen. De vele historische verenigingen en belangenorganisaties getuigen ervan dat erfgoed op warme belangstelling kan rekenen. De ongerustheid over de algehele 'verrommeling' van Nederland is een nationaal gesprekstema. Er is dus draagvlak voor het realiseren van nieuwe schoonheid, van ruimtelijke kwaliteit.

Maar om kansen te verzilveren is ook een andere 'organisatiecultuur' binnen de erfgoedwereld vereist. De vaak verdeeld opererende monumentenzorgers zijn dan een valkuil. De monumentenzorg van 'behoud gaat voor vernieuwing' ademt teveel de cultuur van de angst voor het verlies. Die cultuur is defensief, gesloten en afwerend. Dat levert gesprekspartners die ervaren worden als hindermacht en als blok aan het been. Na 10 jaar Belvedere is het nu de tijd om daadwerkelijk de stap te zetten naar een charmeoffensief dat denkt in mogelijkheden en winst. Die cultuur is stimulerend, inspirerend en uitnodigend. De nieuwe erfgoedprofessional is in staat een verbindende rol te spelen en het erfgoedbelang met overtuiging te koppelen aan andere belangen.

Verder met erfgoed

Willen we succesvol verder met 'behoud door ontwikkeling' dan moeten de erfgoedprofessionals kritisch blijven. Vooral op zichzelf! Uit de praktijkvoorbeelden van zowel kleinere als grootschaliger transformatieopgaven die in de pilot Erfgoed Akademie besproken werden en uit de ervaringen van de cursisten zelf bleek meer dan eens dat een goede uitkomst geenszins een vanzelfsprekendheid is. Ook niet als de bedoelingen van betrokken partijen dezelfde kant uitwijzen, het proces voorbeeldig doorlopen is, de liefdevol gemaakte cultuurhistorische analyse van een gebied de essentie goed verwoord heeft, de waardering specifiek is toegesneden op de situatie... Dan nog kan het resultaat ronduit teleurstellend zijn. Erfgoedprofessionals moeten zich veel meer bewust worden van het effect van hun

handelen. Soms is de geleverde specialistische kennis te impliciet, te onbegrijpelijk, te technisch, te... voor niet-vakgenoten. Een andere keer loopt het spaak in de koppeling van kennis met de ontwerpende discipline. Conclusie: je kunt niet volstaan met je ding doen en dat was het dan. Wat wel? De pilot Erfgoed Akademie leverde de volgende ingrediënten:

- Richt de aandacht in de cultuurhistorische verkenning op de toekomstwaarde van erfgoed.
- Benoem de essentie en intrinsieke cultuurhistorische waarden.
- Ga op zoek naar de ruimte voor verandering
- Koppel de dilemma's vanuit het erfgoed met de dilemma's van de transformatieopgave.
- Snijdt specifiek toe op de situatie.
- Verbindt cultuurhistorische kennis met de ontwerpopgave.
- Geef helder aan wat de spelregels zijn.

Verder met erfgoed, al dan niet via de Erfgoed Akademie: 'what's next?': 'you're next!'.

Noten

¹ De Erfgoed Akademie, die als pilot van februari tot en met mei van dit jaar draaide, is inmiddels tot één van die erfgenamen benoemd.

² Beschaafd nationalisme is een term van socioloog Kees Schuijt en impliceert het 'wij-denken'.

Plasterk schrijft in zijn beleidsbrief Modernisering

Monumentenzorg dat monumenten een rol te vervullen hebben in het nieuwe 'wij-denken'. Trots op een gemeenschappelijk verleden en trots op de historische omgeving kunnen bijdragen aan - dergelijk 'wij-denken', dat mensen niet buitensluit. Plasterk stelt dat de zorg voor erfgoed een factor van grote sociale betekenis kan zijn.

³ Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Jaargang 1, nummer 2, herfst 2009). De richtingstrijd gaat over het schoonmaken of, zoals het genoemd wordt het 'ontstoren' van de gevel: 'Enerzijds zijn er de voorstanders van beeldherstel: het weer proberen te benaderen van de oorspronkelijke situatie, waardoor de architectuur beter beleefbaar wordt en representatiever oogt. Anderzijds zijn er de voorstanders van behoud van de huidige situatie, die immers de doorleefdheid van het monument in zich draagt, het een eerbiedwaardigheid verleent die hoort bij een gebouw van meer dan driehonderd jaar oud. Voorstanders van deze benadering achten het 'blonderen' een modegril, een spook dat tegenwoordig door heel Europa waart. Alhoewel beide richtingen door experts worden gedragen, was er niet bepaald consensus. Tegenover het verwijt 'modegril' stond de uitspraak 'kunsthistorisch gezeur' (pp. 15-16).

⁴ De frase komt uit Rudyard Kipling's Barrack-room ballads (1892): 'Oh, East is East, and West is West, and never the Twain shall meet'. ■

OLDENHOVE, DEN HAAG, 1930, ARCHITECT F.A. WARNERS.